

Під подушку чи під ялинку?

Дар'я Анцибор

Під подушку чи під ялинку?

Антропологічне
дослідження свят

Лабораторія
Київ
2023

УДК 398.541 (477)

A74

Анцибор Дар'я

A74 Під подушку чи під ялинку? Антропологічне дослідження свят. — К. : Лабораторія, 2023. — 240 с.

ISBN 978-617-8299-45-3 (паперове видання)

ISBN 978-617-8299-47-7 (аудіокнига)

ISBN 978-617-8299-46-0 (електронне видання)

Ялинка і подарунки, вертеп і колядки, тематичний декор і відчуття дива — кінець року неможливо уявити без свята. Але звичні з дитинства традиції зазнають впливу зовнішнього світу, технологій і пропаганди.

Яких символів сповнене традиційне й сучасне Різдво? Чи правда, що Дід Мороз — це виключно продукт радянської культури? Чому ми чекаємо Миколая і як він пов'язаний із Сантою? Коли українці почали прикрашати ялинку і які значення вкладали в традиційні символи як дідух і кутя? Як формувалися нові канони свята під впливом ЄСРР й у часи незалежності?

Антропологиня Дар'я Анцибор допоможе знайти відповіді на важливі питання про зимові свята в Україні від давнини й до сьогодення. «Під подушку чи під ялинку?» спростовує міфи й утверджує найцінніші теорії про різдвяно-новорічну феєрію українських свят.

УДК 398.541 (477)

Літературна редакторка *Ірина Ніколайчук*. Коректорка *Руслана Маринич*. Верстальниця *Олена Білохвост*. Технічний редактор *Микола Климчук*. Дизайн обкладинки *Наталія Шморгун*. Дизайн летерингу на обкладинку *Катерина Яцушек*. Маркетинг *Ірина Юрченко, Анастасія Кулик, Юлія Баженова*. Випускова редакторка *Дзвінка Завалій*. Завредакції *Віталій Тютюнник*. Координаторка редакції *Марина Кичак*. Відповідальний за випуск *Антон Мартинов*.

Підписано до друку 19.10.2023. Формат 60×90/16. Друк офсетний. Тираж 4000 прим. Замовлення № зк-007084. Надруковано в незламній Україні видавництвом «Лабораторія» в АТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус», вул. Різдвяна, 11, м. Харків, Україна, 61011. Свідоцтво ДК № 7032 від 27.12.2019. www.globus-book.com. Термін придатності необмежений.

тов «Лабораторія», пр. Степана Бандери, 6, м. Київ, Україна, 04073, тел. (097) 975-52-23, info@laboratoria.pro. Свідоцтво ДК № 7100 від 14.07.2020. Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 12.2-18-1/28536 від 17.12.2020.

Науково-популярне видання

ISBN 978-617-8299-45-3 (паперове видання)

ISBN 978-617-8299-46-0 (електронне видання)

ISBN 978-617-8299-47-7 (аудіокнига)

Усі права застережено. All rights reserved

© Дар'я Анцибор, 2023

© тов «Лабораторія», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2023

Зміст

Символи традиційного Різдва

Архаїчно-магічно-сакральний період: короткий екскурс у традиції зимових свят . . .	11
Коляда	17
Душі померлих	20
Дідух	24
Вогонь і дивні колоди	29

Ялинка

Слов'янські традиційні уявлення	35
Генеалогія різдвяної ялинки у світі	41
Декор і поширення ялинок	59
Історія ялинки в Україні	70
Витоки різдвяного маркетингу в Україні	92
Від балів до ранків у садочку: як ялинка стала дитячим святом	98
Хто приносить ялинку?	108

Миколай, Дід Мороз та інші дарувальники

Культ Миколая у світі: від єпископа до Санта Клауса	117
Культ Миколая в Україні: від Велеса до дитячого дарувальника	130

Дід Мороз: становлення образу	147
Снігуронька	158
Святкові протистояння	164
Меноніти та їхнє Різдво	170
Святкові метаморфози: як конструювали нове свято	177
Перший батл Миколая і Діда Мороза: кінець 30-х — 40-ві роки	188
Святоква реальність після війни і до розвалу СРСР	196
Незалежність Різдва й Нового року	203
 <i>Замість післямови</i>	 207
<i>Подяки</i>	208
<i>Література</i>	210
<i>Примітки</i>	221
<i>Джерела ілюстрацій</i>	237

*Моєму хресному брату,
захисникові України
Станіславу Меташку,
з доземною вдячністю*

СИМВОЛИ ТРАДИЦІЙНОГО РІЗДВА

Архаїчно-магічно-сакральний період: короткий екскурс у традиції зимових свят

Зимові святкування зберегли чимало практик, які сягають глибини віків. У різдвяних традиціях часто вбачають язичницькі ритуали: римські сатурналії з обдаровуванням і культом вічнозелених рослин, календи і світло, давньогерманські йольські колоди й частування, індоєвропейські й хамо-семітські прославляння божеств нового сонця (від давньоєгипетського Осіріса й перського Мітри до фінікійського Адоніса), що накладалися в часі на кінець грудня й початок січня.

У традиційних землеробських культурах по всьому світу особливого значення надавали поворотним дням сонячного календаря. Зимове сонцестояння асоціювалося з лімінальним (пороговим) часом у році, коли старе світило помирало, а нове — щойно народжувалося.

У народній культурі це період, коли межа між світами зникає, час і природа наче помирають, а вічний морок може не минути, якщо не простимулювати народження нового сонця різними обрядодіями і не пришвидшити прихід весни. До того ж не забуваймо, що зима — це ще й час, коли люди могли глибше й триваліше зосередитися на магічному проживанні свят, бо самі мали значно менше роботи по господарству порівняно з іншими періодами в році.

Різдвяна обрядовість не народжувалася на порожньому місці. Безперечно, церква засвоювала локальні практики, що побутували в язичників. Скільки б ви не читали Євангелія,

ви не знайдете там чіткої згадки про дату народження Ісуса Христа. Ранні християни зосереджувалися на вірі у воскресіння во Христі*, і в часи постійних гонінь, переслідувань і страт це було для них визначальним. Коли будь-якої миті можеш поплатитися життям за свою віру, та й саме життя тут — не мед, тебе найбільше цікавитиме віра у спасіння після смерті на тому світі. Тож день народження Ісуса почали відзначати значно пізніше — ймовірно, в 336 році¹. Саме ж Різдво тривалий час не було домінантним святом: часто навіть у пізньому Середньовіччі його називали другою, або малою, Паскою.

Безперечно, язичницькі ритуали відзначення зимового сонцестояння мали великий вплив на появу Різдва. У християнстві існує чимало яскравіших прикладів адаптації поганських свят, які сама ж церква активно підтримувала. Однак із Різдвом все сталося не настільки прямолінійно, позаяк спершу треба було усвідомити його роль.

Одна з гіпотез говорить, що дата народження Христа пов'язана зі святом *Natalis solis invicti* — днем народження непереможного Сонця — східного культу, де замішано багато різних вірувань, включно з кельтами Геліогабала, Соля й Мітри. Це був офіційний культ солярного бога на рівні держави в часи пізньої Римської імперії, запроваджений імператором Авреліаном у 274 році. Церква буцімто прагнула замінити його власним аналогом**. Але тут усе дуже заплутано. У цій книжці ми не зупинятимемося детально на впливах

* Навіть до XIII століття деякі автори хронік хрестоносних походів плуталися у визначеннях Великодня й Різдва, бо явища народження й воскресіння нерідко сприймалися як щось якщо не тотожне, то дуже схоже. Про це ще йтиметься пізніше.

** Деякі дослідники сумніваються у масштабності й винятковій важливості *Natalis solis invicti*. Відомо, що великі святкування, присвячені солярному богу, відбувалися у серпні, натомість зимове святкування радше мало

язичницьких вірувань на раннє християнство: ця тема заслуговує на велике окреме дослідження. Проте один важливий компонент все ж хочеться підсвітити.

У такій великій імперії, як Римська, релігійна ситуація була досить заплутаною. Існували як загальні культи (імператора, олімпійських богів), так і локальні (характерні виключно для народів, які захоплювали римляни в ході експансії, та окремих груп населення — наприклад, жерців, солдатів, пастухів тощо). З II століття до н. е. до III століття в еллінському й римському світі зі сходу поширився мітраїзм — езотерична релігія з культом Мітри. Це індо-іранський бог сонця, перемоги, договорів, покровитель воїнів. У II–III століттях поклоніння йому досягає апогею, запараляючись із появою вже згаданого державного культу непереможного Сонця².

Що нам про нього відомо і чому це важливо? Мітра здобув особливу популярність серед військових у римських легіонах (спершу прикордонних, звідки й поширився всією імперією). Також цьому сприяли кілікійські пірати, про що, зокрема, згадував Плутарх³.

Мітраїзм активно практикувався, зокрема, у Вірменії як культ *Міхри*. Важливо додати, що Вірменія була серед країн, що найраніше офіційно затвердили християнство. Ймовірно, саме тут почалися взаємовпливи цих релігій. Наприклад, у вірменських духовних віршах (*шаракани*) з V–VIII століть Христос ототожнюється із солярним божеством: він «джерело світла», «творець світла», «сонце правди» тощо⁴.

Окрім цього, існували й інші популярні релігійні течії. Наприклад, неоплатонізм, який також ввібрав у себе культ Мітри, був значно глибше поширений на еллінських територіях.

насаджений владою характер. Тоді мало ймовірно, що саме це римське свято стало головною причиною закріпити 25 грудня як день народження Ісуса.

Побутувало чимало гностичних рухів, наприклад маніхейський, а також культи Осіріса, Ісіді, Кібели, Серапіса*. На певних територіях Римської імперії ці течії були потужніші за мітраїзм, який мало де виходив за межі солдатської релігії. Звісно, ці вірування перетиналися, впливали й доповнювали одне одного. Тож мітраїзм і християнство як рухи хоч і були потужними, але явно не єдиними в цьому світі⁵.

Мітраїзм сповідували деякі імператори, включно з Комодом, Авреліаном і Діоклетіаном (це той, що стомився володарювати, перебрався у Спліт, а коли його просили повернутися — буцімто попросив подивитися, яку круту капусту він тепер вирощує в себе на городі⁶). Мітраїзм, попри свою езотеричність, підтримувався офіційно, водночас християни навпаки зазнавали гонінь, хоч і не підважували владу імператора. Врешті в IV столітті ці дві релігії почали конкурувати⁷, і з цим треба було щось робити.

Імператор Костянтин спробував прикрити кризи Римської імперії за рахунок злиття двох потужних культів: християнства і непереможного Сонця. У політичній програмі це могло би звучати як: «об'єднуймо культи, щоб об'єднати населення імперії». Для самого Костянтина нова релігія багато в чому була доповненням і уточненням культу Сонця, запровадженого його попередниками.

Далі, якщо узагальнювати, є дві робочі версії: або через такі спроби «здруження» зверху, або все ж таки через агресивну опозиційність і кількісну перевагу християнство поглинуло мітраїзм. Буквально й метафорично. Наприклад, християнські базиліки часто будувалися на руїнах мітреумів — підземних храмів, присвячених Мітрі. До слова, підземними їх робили, щоб уподібнювати до печери, де Мітра,

* Культи цих богів поставали в елліністичному світі, поєднуючи єгипетські й грецькі релігійні уявлення.

за повір'ям, народився з каменю і куди прийшли три маги — жерці у ковпаках, щоб принести свої дари новому богу. Нічого не нагадує?

Печери символізували небесну арку, центр світобудови⁸, і тому ставали місцем для мітраїчних ритуалів. Така прямо-лінійна паралель із місцем народження Христа* призводила до того, що Юстин Філософ, християнський богослов II століття, шукав, як звинуватити жерців мітраїзму, що це їм диявол наговорив про печеру, і взагалі це вони все плагіатять**⁹. Очевидно, що зі сприйняттям простору, який належав певному божеству, успадковувалися й певні ритуали та атрибутика його культу.

Тривалий час рання Церква ще не могла визначитися з точною датою Різдва Христового. Так, наприкінці II століття як день народження Христа називалися 28 березня, 2 чи 19 квітня, 20 травня, 17 листопада, але 25 грудня серед них не було.

Вперше про 25 грудня заговорили у 330-х роках у Римі, потім ця дата пішла у світ, і на Близькому Сході її прийняли у 380-х, а в Єгипті — до 430-х¹⁰. Тож, повертаючись до того, з чого починали: ймовірно, дата Різдва справді певним чином пов'язана з культом Мітри й непереможним Сонцем, а свято таки виникло за правління Костянтина.

* Слово *вертеп* позначає печеру як місце народження Христа, а середземноморський відповідник *презепіо* — ясла (годівниця для домашніх тварин), яку Діва Марія використала як колиску для новонародженого Ісуса.

** Юстин Філософ у «Розмові з Трифоном юдеєм» намагався перекласти провину на послідовників мітраїзму, буцімто це вони косплеїли християн, а не навпаки: «Коли здійснювачі містерій Мітри говорять, що він народився від каменю, і місце, де вони посвячують віруючих у нього, називають печерою, то чи не бачу я, що вони це запозичили зі слів Даниїла: “камінь не відірвався від гори без допомоги рук”, і також з пророка Ісаї, якому вони постаралися слідувати у всіх словах?».

Безперечно, традиція урочистого святкування народження Ісуса накладалася на наявні локальні ритуали, приурочені до зимового сонцестояння. Втім, це ще не привід ототожнювати Ісуса з Мітрою й реконструювати різдвяну ялинку з розкиданих гілок на сатурналії, як це роблять численні прихильники любительської міфології. Доцільніше відзначити домінантні компоненти традиційного святкування й прослідкувати, які народні уявлення зафіксовані в етнографічних джерелах та історичних хроніках і який вплив народна культура мала на характер Різдва. Це ми зараз і зробимо.

Коляда

Ключовим терміном, який позначає традиційні різдвяні святкування та обрядові реалії, є **коляда** (з лат. *calendae* — перший день місяця, *календи* — давньоримське святкування, яким завершувався старий рік і починався новий). Це слово не лише виступало синонімом головних зимових свят: Різдва (*перша коляда*), Нового року і Водохреща (*водяна, писана коляда*), а й дало народну назву місяцям: грудень у сербів — *коледар*, у болгарських родопів — *коледа*, а січень у деяких районах Полісся називали *коляди*.

Важливим був і лишається весь період коляд — від Різдва до Водохреща, тобто дванадцять днів, які стають проєкцією всього наступного року. Він оповитий численними ритуалами стосовно поведінки всередині родини й громади, їжі, одягу, способів поминати предків, прикрашання оселі, взаємодії з худобою тощо.

Навіть щодо сміття є чіткі регламентації, бо все програмує, яким буде прийдешній рік.

Слово *коляда* огорнуло собою весь різдвяний простір слов'ян. Адже колядою звалися і обрядові пісні (колядки), і дарунки колядникам, і вечеря, і різноманітні обрядові страви (наприклад, калачі, кутя, кисіль), і новий вогонь, який розпалювали у печі на Різдво (так робили болгар, македонці, серби), і навіть різдвяна колода — *коладник* у болгар і його семантичний відповідник *дідух* (колідник, коляда, колядний сніп в українців, каляда в білорусів, *kołęda* в поляків)¹¹.

У нас нема історичних підтверджень, що слов'янське божество нового сонця, яке народжувалося в найдовшу ніч, звалося Колядою, хай як сильно цього хотіли популяризатори неоязичницьких рухів і любителі «реконструкції» давньої релігії слов'ян^{*12}. Нема підстав і стверджувати, що такий культ взагалі існував в українців. Втім, етнолінгвістичні й етнографічні пошуки дають дослідникам опосередковані натяки на архаїчну паралель круглих хлібів і жертвоприношень. Яскравим прикладом є кругла форма *калити* — коржа, який молодь і нині кусає на свято Андрія, що породило гіпотези про зв'язок калити з культом сонця і жертвоприношення солярному божеству. Таку думку відстоювали класики Михайло Грушевський¹³ і Микола Сумцов. Останній так і писав: «Справжнє її місце на різдвяних святках, на що вказує вже сама назва “калита”, викривлене *каледа* чи *коляда*»¹⁴. До того ж її випікають незадовго до зимового сонцестояння. Її кругла форма і назва споріднені із французьким *pain de calende*, албанським *колєндра*, поліським *колядником*, які роздавали колядникам, і безліччю інших калачів, що випікалися європейськими народами на ці зимові свята.

Микола Сумцов і Хведір Вовк доводили, що хліб замінював первісні жертвоприношення тварин¹⁵. Наприклад, якщо раніше вбивали корову, то з часом замість цього почали пекти коровай з ріжками. Ці твердження досі лишаються дискусійними (зокрема, як коровай пов'язаний з коровою), але зв'язок між хлібом і жертвою справді тісний. Наприклад,

* З кінця 1980-х — початку 1990-х альтернативні псевдонаукові роботи набувають все більшого поширення серед тих, хто шукає свій шлях віри й пізнання після падіння СРСР. Книги авторства Галини Лозко, Валерія Войтовича, Олександра Асова, Юрія Канигіна тощо якраз і є прикладами таких робіт. Вони цікаві з релігієзнавчого погляду, але не мають сприйматися як наукові розвідки. Про проблему містифікацій і неоязичницькі рухи в Україні детальніше: Буйських Ю. «Колись русалки по землі ходили...».

на Київському Поліссі аж до початку ХХІ століття фіксували живу традицію випікання хлібних бичків на Андрія¹⁶. Так само справжні різдвяні колоди (про них трошки згодом) у Європі замінилися на десерти на кшталт французького Souche de Noël.

Урожай напряду залежав від того, як пощастить із погодою. Занадто посушливе чи занадто дощове літо означало неминучий голод, тому календарна обрядовість усіх без винятку аграрних культур приділяє величезну увагу поклонінню сонцю й воді.

За традиційними народними уявленнями, на те, якими будуть врожай і добробут сім'ї, напряду впливали духи предків. Це пов'язано і з їхнім бажанням допомогти власним нащадкам, і з тим, що тепер, перебуваючи під землею, вони мають такі повноваження. Опосередковано саме померлі відповідають за все те, що постає із землі й що відбувається на небі, за здоров'я худоби й за добробут родини. Тож для носіїв традиційної культури важливим було всіляко показувати свою пошану духам.

Темна пора для носіїв традиційної культури — небезпечний період, коли у цей світ можуть прокрадатися сутності з потойбіччя, відьми крадуть молоко, а інші непрості вікають людей, на вечорниці можуть приходити чорти, а померлі матері являються бавити своїх дітей у колисках. Все це добре зафіксовано етнологами й фольклористами по всіх куточках України. Як це стосується Різдва?

Душі померлих

Період різдвяних свят не лише просякнутий ідеями нового народження, а й всуціль охоплений шанобливим і водночас обережним ставленням до померлих. Багато хто вірить, що душі померлих предків навідуються в гості до живих. Із цим пов'язані повір'я, що необхідно тричі запрошувати душі до столу і обов'язково здмухувати місце, куди збираєшся сідати (щоб, бува, не зачепити котрусь із них). Пам'ятаєте: так робили, сідаючи за святковий стіл, Палагна й Іван із «Тіней забутих предків» Михайла Коцюбинського. З цього вірування постає традиція класти на різдвяний стіл більше посуду, ніж присутніх людей на святі, а також не прибирати стіл до ранку і лишати запалену на ніч свічку. Звідси ж і ворожіння на ложках (коли на ранок перевіряють, чи ніяка з них не перевернулася, що віщувало би смерть її власнику протягом року) і на куті — головній обрядовій страві, яку підкидав до стелі господар, щоб ще й так довідатися, чи всі доживуть до наступного Різдва. Якщо кутя прилипне, людина житиме довго, якщо впаде — скоро помре. Також поширене трактування пов'язане з майбутнім урожаєм: прилипла велика гірка — буде хороше збіжжя, відвалилося — чекай голодного року.

Кутя, з якої ми починаємо трапезу, недарма так схожа на поминальне коливо^{*17}. Ця страва має прямий зв'язок із

* На українсько-білоруському пограниччі кутя є синонімом поминального колива.

поминанням предків. Кутя вариться з цільних зерен — зазвичай пшениці, ячменю, рідше рису. Зерна мають у собі потужний символізм за здатність померати у землі й відроджуватися, даючи нове продовження й розмноження в наступному поколінні. І так по нескінченному колу. Через ритуальну їжу люди намагалися доєднатися до цього акту.

Кутя є саме такою ритуальною домінантою у різдвяно-новорічному циклі^{*18}. На Святвечір сідають їсти лише з першою зіркою, яка й сповіщає про народження Христа. Часто кутя робиться у парі з узваром. Про їхній особливий статус в українській культурі свідчать, наприклад, такі етнографічні записи Костянтина Сементовського із Харківщини 1840-х років:

«Коли кутя і узвар будуть готові, то, винувши горщики з печі, ставлять їх в очікуванні сходження першої зірки й вечері у передній кут хати (на покутя), під образами на прилавку, прикритому сіном і застеленому зверху чистою скатертиною, примовляючи: “Кутя на покутя, а узвар на базар”; обидва горщики накриваються книшами, поверх яких ставлять ще невеликі дерев’яні хрестики»¹⁹.

Книші — це різновид обрядових хлібів, найчастіше з пшеничного або житнього борошна. У багатьох регіонах України до нього додають олію та витискають по центру коло. А інколи й не просто витискають, а спеціально роблять іще один хлібчик, який називають душею, що підкреслює його зв’язок із поминанням:

* Кутю роблять не лише слов’яни. У Скандинавії, наприклад, прийнято варити солодку різдвяну кашу з ячменю або з рису, і частину лишати для духів — гномів («ніссе»). Норвезький фольклорист Маґнус Бруструп Ланнста (Landstad) у середині XIX століття записував повір’я, що в горщик із водою для каші спершу кидали жаринку, щоб освятити страву, а коли додавали до каші борошна, то спершу кидали жменю у вогонь — як частунок для Локі.

«...брали стакана чи стопку і тако простромлювали. То так получалося, він як випікся, то на то що всередині — “душа” казали. То це, що всередині підходило. То маленьку “душу” робили» (с. Зозулинці Хмельницького району на Вінниччині)²⁰.

Традицію ставити кутю на покуть фіксують в Україні й сьогодні. Подекуди горщик переносять у рукавичках, щоб наступного року гарно вродила нива, а ще імітують звуки курей, що має посприяти розплоду: «Кво-кво кутя до покуте»²¹.

Костянтин Сементовський також згадував, що кутя і *возвар* були стравами, з яких не починали (що більш притаманно для українців), а якими, навпаки, закінчували вечерю, додаючи, що спочатку відбувався ще один дуже важливий ритуал:

«перш ніж скуштують їх, старший у сімействі, привідчинивши вікно, підносить до нього миску з кутею, примовляючи: “Морозе, морозе, іди до нас куті їсти”, і потім: “Не йдеш? Не йди ж ні на жито, ні на пшеницю, ні на всяку пашницю”»²².

Цей звичай ілюструє спосіб прикликання потойбічних сил — морозу, долі, пропасниці, хмари, бурі тощо або шкідників (як тварин типу вовків, горобців, так і непрóстих, знаючих типу чорнокнижників, градівників* тощо)²³. Якщо не запросити їх на вечерю, вони можуть образитися й нашкодити майбутньому врожаю. Тож умовна схема така: покликав — виявив свою пошану, задобрив. А далі — раз вони не прийшли, то проганяєш і просиш більше й не приходити. Це такий начебто неписаний етикет, коли кожна сторона має виконати свою частину угоди.

Часто цю вечерю могли лишати на підвіконні, щоб якщо запрошувана сила таки прийшла, то мала чим поласувати²⁴. Вікно, до слова, тут також виступає порталом між світами.

* Градівники, хмарники, або хмаридники, — назви «знаючих» у традиційній культурі, які наділялися здібністю керувати погодою.

Відповідний етикет сформувався і щодо душ померлих, яких чекали на вечерю. Їх могли кликати з горщиком куті на вулиці, просто припрошувати до столу або й нічого не говорити, але при цьому робити чіткі дії.

Досі активно побутує звичай залишати посуд і їжу неприбраними на ніч. Інколи виставляють тільки кутю. Також могли специфічно споживати їжу за столом, як це було на Житомирському Поліссі. Там було прийнято вертати ложку на стіл щоразу, коли поклав їжу до рота. Вважали, що в цей час нею користуються померлі²⁵.

Вірили, що якщо предки будуть незадоволені поминанням, то можуть мститися, насилаючи біди, забираючи худобу, знищуючи врожай, турбуючи рідних уночі тощо.

Крім того, потрібно було правильно «спровадити» душі померлих після свят — зазвичай на Водохрещу. Одним із визначальних способів був ритуал вигнання духів з горщиком куті. Господар брав горщик, задкував до виходу з хати й промовляв: «Дзяди, дзяди! Паєлі куцці — ідзіце дадому», — далі викидав горщик надвір і миттю зачиняв двері²⁶. Звичай проганяти або розстрілювати кутю, коли на Водохрещу максимально шуміли (стріляли з рушниць і гармат, грюкали в паркани, били у церковні дзвони, влаштовували кулачні бої)²⁷, так само допомагав маркувати завершення «легітимного» перебування духів предків у цьому вимірі. Так би мовити, погостювали — пора й честь знати.

Дідух

Крім куті, важливим традиційним символом, пов'язаним із духами предків, є дідух. Я не могла не згадати про нього, особливо в контексті сучасної міфотворчої дихотомії, коли все більше людей певні, буцімто українці раніше ставили лише його, а ялинок до приходу радянської влади у них не було. На це запитання ви, сподіваюся, знайдете вичерпну відповідь трошки згодом, але про все по порядку.

Дідух (дід, сніп, коляда, колідник) — це солом'яний сніп, який символізував достаток і гарний майбутній врожай. Етимологія слова пов'язана з коренем «дід», тобто предок. До слова, на Поліссі *дідами* називають період поминок, а на Бойківщині Святвечір звався Дідовим.

Часто це міг бути перший або останній необмолочений сніп, зібраний з поля, що підкреслює віру в магічну силу початку або кінця справи. Втім, нерідко йшлося про мікс різних зернових культур в одному оберемку — як підсилення багатства врожаю на наступний рік. Дідух відігравав важливу роль у зимових ритуалах. У різних слов'янських народів було прийнято урочисто заносити снопи до оселі, розстеляти сіно на столі, на лавах, під столом²⁸.

Такий сніп ставили під образами на покуті не лише як почесний символ добробуту, але й як символічне вмістилище предків, про що говорить сама його назва і ритуали довкола нього. Тож, вносячи до хати сніп, ви також заносили з ним (точніше, в ньому) душі померлих родичів.

«Дідуха в кутку ставили. Брали колосся із жита, пшениці, овес, ячмінь, гречку, просо. Заносив його батько перед вечером. Хлібну діжку на покуті ставили. Снопа на хлібну діжку ставили. Якщо діжка затріщить, то в хаті покійник буде»²⁹ (с. Великий Обзир, Камінь-Каширський район Волинської області).

Бачите: тут сніп із діжею перетворюються на магічний комунікатор, де замість дошки Віджа предки звуками попереджають, що скоро когось із родини заберуть на той світ.

Мал. 1. Фото Наталії Громової, зроблене в с. Тисів 8 січня 2005 року